

O moralnych następstwach nadsprawności poznawczej. Causus modafinilu

On moral consequences of cognitive overcapacity. The case of modafinil

Andrzej Girdwoyń

Uniwersytet Warszawski, Polska
e-mail: andrzej.girdwoyn@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-4463-5967

Abstract

The article aims to answer the question of whether a healthy person who takes a registered medication containing modafinil may be considered responsible for behaviours, for which he or she would not be responsible without the cognitive enhancement. For this purpose, three specific questions are analysed. First, it is analysed whether liability is connected to competence in such a way that the increase in an individual's cognitive competence increases his or her responsibility. Second, if the answer to the previous question is affirmative, under which conditions the person who has taken medications to extend his or her responsibility may be held responsible for conduct which he or she would not have committed without the cognitive improvement. Third, can the conditions referred to in the previous sentence be satisfied in the case of a healthy person who acts under the influence of a drug containing modafinil.

Keywords

capacity, responsibility, cognitive overcapacity, cognitive enhancement, modafinil

I. Uwagi wprowadzające

Ulepszenia poznawcze człowieka (*cognitive human enhancement*) definiuje się jako wzmocnienie lub rozszerzenie głównych zdolności umysłu człowieka poprzez usprawnienie lub zwiększenie wewnętrznych lub zewnętrznych systemów

przetwarzania informacji¹. Zjawisko to obejmuje szereg teoretycznych i obserwowalnych empirycznie fenomenów z zakresu szeroko pojętych ulepszeń lub usprawnień (zaobserwowanych lub teoretycznych) pamięci, wydajności poznawczej i inteligencji².

Analizy zagadnienia ulepszeń poznawczych koncentrują się zazwyczaj na skutkach zażywania środków farmakologicznych, których stosowanie jest ograniczone lub dozwolone przez prawo. Szczególnym zainteresowaniem tak nauki, jak mediów³ cieszy się modafinil, organiczny związek chemiczny o działaniu silnie pobudzającym, w wielu państwach dopuszczony do obrotu jako lek⁴.

Niniejszy artykuł odpowiada na pytanie, czy zażycie przez zdrową osobę leku, w skład którego wchodzi modafinil, może skutkować poszerzeniem zakresu odpowiedzialności, jaką będziemy skłonni przypisać tej osobie. Innymi słowy, czy osoba, która wskutek poddania się ulepszeniu poznawczemu staje się poznawczo „nadsprawna”, może być odpowiedzialna za skutki zachowań, których nie mogłaby się dopuścić, gdyby nie to ulepszenie?

II. Kompetencja poznawcza a odpowiedzialność

Przekonanie, zgodnie z którym odpowiedzialność danej jednostki jest pochodną jej kompetencji do kierowania własnym postępowaniem (*responsibility tracks capacity*), można określić mianem powszechnej intuicji moralnej. Pogląd ten jest dobrze uargumentowany w literaturze filozoficznej⁵ i znajduje wyraz

¹ Nick Bostrom, Anders Sandberg, *Cognitive Enhancement: Methods, Ethics, Regulatory Challenges*, „Science and Engineering Ethics” 2009, nr 15, s. 311.

² Simon M. Outram, Eric Racine, *Examining reports and policies on cognitive enhancement: approaches, rationale and recommendations*, „Accountability in Research” 2011, vol. 18, s. 324.

³ Por. np. Olga Khazan, *The Rise of Work-Doping*, <https://www.theatlantic.com/health/archive/2015/08/the-rise-of-work-doping/402373/> [dostęp: 03.06.2020]; Dave Asprey, *Modafinil: The Rise of Smart Drugs*, <https://blog.bulletedproof.com/why-you-are-suffering-from-a-modafinil-deficiency/> [dostęp: 03.06.2020]; Hannah Ewens, *The „Limitless Pill” Could Soon Turn Us All into Superhuman Workers*, https://www.vice.com/en_us/article/5g988q/could-we-all-soon-be-taking-the-limitless-pill-modafinil-study-drug-britain-universities-working-culture [dostęp: 03.06.2020].

⁴ Modafinil był zarejestrowany w Polsce pod nazwą handlową „Vigil”, ale producent wycofał go z rynku w 2011 r. Zob. Pismo Prezesa Urzędu Rejestracji Produktów Leczniczych, Wyrobów Medycznych i Produktów Biobójczych do Głównego Inspektora Farmaceutycznego z 13 kwietnia 2011 r., PL/RIR-070-244/11; Torrex Chiesi Polska sp. z o.o., *Powiadomienie o stałym wstrzymaniu obrotu produktem leczniczym*, <http://www.dia.com.pl/download/3667/> [dostęp: 03.06.2020].

⁵ Daniel Dennett, *Elbow Room: The Varieties of Free Will Worth Wanting*, Cambridge, MA: MIT Press 1984; John M. Fischer, Mark Ravizza, *Responsibility and Control: A Theory of Moral Responsibility*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1998; Walter Glannon, *The Mental Basis of Responsibility*, Aldershot, UK: Ashgate Publishing Limited 2002; R. Jay Wallace, *Responsibility and the Moral Sentiments*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1994; Nicole Vincent, *Responsibility, Dysfunction and Capacity*, „Neuroethics” 2008, vol. 1 (3), s. 199–204; eadem, *Neuroimaging and Responsibility Assessments*, „Neuroethics” 2011, vol. 4 (1), s. 35–49; eadem, *On the Relevance of Neuroscience to Criminal Responsibility*, „Criminal Law and Philosophy” 2010, vol. 4 (1), s. 77–98.

w regulacjach prawnych, które uzależniają odpowiedzialność jednostki od tego, czy można przypisać jej winę za dane zachowanie.

Współczesne systemy normatywne, w tym systemy prawa powszechnie obowiązującego, przyjmują, że człowiek zyskuje zdolność ponoszenia odpowiedzialności, osiągając określony wiek, traci ją zaś wówczas, gdy wskutek rozmaitych czynników (choroba, wypadek, starzenie się) przestaje być zdolny do kierowania swoim postępowaniem⁶. Zasadne wydaje się w tym kontekście pytanie, czy opisany powyżej proces może przebiegać także w odwrotnym kierunku.

Argumenty za twierdzeniem, że od tego, kto staje się bardziej sprawny poznawczo, możemy oczekiwać więcej i że jest to oczekiwanie uzasadnione, przedstawia Nicole Vincent⁷. Wskazuje ona na szereg intuicji moralnych, które potwierdzają istnienie przekonania, że wzrostowi kompetencji poznawczej towarzyszy poszerzenie zakresu odpowiedzialności:

- 1) od dzieci o wysokich zdolnościach poznawczych oczekujemy więcej niż od ich mniej zdolnych rówieśników⁸;
- 2) nabywaniu wiedzy i doświadczenia w sytuacjach profesjonalnych towarzyszy zazwyczaj przypisanie danej osobie nowych obowiązków;
- 3) w przypadku osób cierpiących na zaburzenia afektywne dwubiegunowe typu drugiego będziemy mieć odmienne oczekiwania względem nich w zależności od tego, czy znajdują się w stanie depresji, czy też w trakcie epizodu hipomaniakalnego⁹;
- 4) w kulturze popularnej wyraża się przekonanie, że od superbohaterów takich jak Superman czy Spiderman można oczekiwać przeciwdziałania zagrożeniu, które dotyka społeczność, w której żyją.

Dla powyższych intuicji można jednak wskazać kontrargumenty:

- ad 1) równie powszechne jest przekonanie, że niewłaściwe jest ganieńie dziecka za niesprostanie oczekiwaniom, którym nie są w stanie sprostać jego rówieśnicy;
- ad 2) szerszy zakres odpowiedzialności można przypisać osobie, której kompetencje zwiększyły się jedynie wówczas, gdy osoba ta wyrazi na to zgodę, i to zgoda, a nie sam fakt zwiększenia kompetencji, będzie postawą jej nowych obowiązków;
- ad 3) nie jest jasne, czy stan manii, w którym znajduje się dana osoba, można utożsamiać z nadsprawnością poznawczą; jeśli tak, to osoba ta nie jest w stanie kontrolować tego, kiedy w rzeczonym stanie nadsprawności się znajdzie¹⁰;

---

⁶ G. K. Chatfield, K. Heffernan et al., *Competence to Stand Trial: An Eleven-year Case Study*, w: *Social Work and the Law: Proceedings of the National Organization of Forensic Social Work 2000*, red. Ira Neighbors, Anne Chambers, Ellen Levin, Gila Nordman, Cynthia Tutrone, New York: The Hayworth Press 2002, s. 13–19.

⁷ Nicole Vincent, *Enhancing Responsibility*, w: *Neuroscience and Legal Responsibility*, red. eadem, Oxford, UK: Oxford University Press 2013, s. 305–334.

⁸ Ibidem, s. 307.

⁹ Por. Stephen J. Morse, *Moral and Legal Responsibility and the New Neuroscience*, w: *Neuroethics: Defining the Issues in Theory, Practice and Policy*, red. Judy Illes, Oxford, UK: Oxford University Press 2006, s. 40; Nicole Vincent, *Responsibility, Dysfunction and Capacity...*, s. 200–201; eadem, *Enhancing Responsibility*, s. 308.

¹⁰ Zob. Andrew Turner, *Are Disorders Sufficient for Reduced Responsibility?*, „Neuroethics” 2010, vol. 3 (2), s. 156.

ad 4) działanie Supermana czy Spidermana, jakkolwiek pożądane z konsekwencjalistycznego punktu widzenia, nie może być postrzegane jako obowiązek moralny.

Odpowiadając na powyższe kontrargumenty, można wysunąć następujące twierdzenia.

Odnosząc się do przykładu nadsprawnego poznawczo dziecka, można wskazać, że wysokie oczekiwania względem niego nie muszą być dla niego brzemieniem, jeśli zleci się mu zadania o poziomie trudności adekwatnym do jego zdolności. Jeśli dziecko nie jest do czegoś zdolne, należy rozważyć, czy jego zdolności poznawcze nie zostały przeszacowane, i ewentualnie zweryfikować swoje oczekiwania. Nie należy jednak rezygnować z wymagań wobec zdolnej jednostki.

W przedmiocie twierdzenia, że dodatkowe obowiązki mogą obciążać daną osobę wyłącznie za jej zgodą, należy wskazać, że istnieje szereg obowiązków, które spoczywają na każdym, bez względu na to, czy wyraził zgodę na ich przyjęcie, albo nawet bez względu na to, czy jest on ich świadomy. Obowiązki takie Garrath Williams określa mianem pochodnych „imperatywów podstawowej ludzkiej przyzwoitości”¹¹, a argumentów za ich istnieniem dostarcza literatura dotycząca tzw. praw dobrego Samarytanina. Ponadto w przypadku części obowiązków można przyjąć, że zgodę na nie wyraża się poprzez samo tylko uczestniczenie w pewnej sytuacji społecznej.

To zaś, czy można przypisać obowiązki osobom znajdującym się w stanie manii, zależy od indywidualnych cech tych osób i od sytuacji, w jakiej się znajdują. Możliwość taką należy, jak się zdaje, ustalić empirycznie, nie można jednak kategorycznie stwierdzić *a priori* jej nieistnienia¹².

Co się tyczy superbohaterów i oczekiwań względem nich, wydaje się, że w przypadku osób obdarzonych nadzwyczajnymi zdolnościami inaczej ustawiony będzie próg supererogacji. Standard oczekiwań zależy od indywidualnych cech podmiotu, którego zachowanie oceniamy¹³.

Przeciwnicy stanowiska, że wzrostowi kompetencji poznawczych towarzyszy poszerzenie zakresu odpowiedzialności, odwołują się ponadto do koncepcji „odpowiedzialności jako pojęcia progowego”. Wskazują oni, że odpowiedzialność prawna opiera się na określeniu umownego wzorca, którego naruszenie będzie rodzic oznaczone w dyspozycjach norm skutki. Wzorzec ten ma charakter ogólny i powszechny, zatem elementy podmiotowe i indywidualne pozostają zasadniczo poza zakresem badania, czy dana osoba dochowała jego wytycznych. To, że ktoś jest nadsprawny poznawczo, może być irrelewantne z punktu widzenia wzorca odpowiedzialności stworzonego na potrzeby osób tej nadsprawności nieposiadających¹⁴.

Odpowiadając na ten argument, należy wskazać, że zasady odpowiedzialności istotnie muszą mieć ze swojej istoty zobiektywizowany charakter. Czym innym jest jednak stwierdzenie relacji między dwoma elementami modelu odpowiedzialności, a czym innym indywidualne przypisanie odpowiedzialności *ad casum*. To drugie wymaga uwzględnienia cech podmiotu, który odpowiedzialności podlega.

---

¹¹ Garrath Williams, *Responsibility as a Virtue*, „Ethical Theory and Moral Practice” 2008, vol. 11 (4), s. 467.

¹² Nicole Vincent, *Enhancing Responsibility*, s. 317–318.

¹³ Ibidem, s. 318.

¹⁴ Ibidem, s. 312.

Cechy te są analizowane przez pryzmat ogólnych kryteriów, ale byłoby błędem przyjęcie, że wzorzec powinnego zachowania jest odporny na cechy podmiotowe tego, kto może temu wzorcowi podlegać.

Stwierdzenie, że nadsprawność skutkuje poszerzeniem zakresu odpowiedzialności tego, kto jest nadsprawny, nie pociąga za sobą automatycznego przypisania poszerzonej odpowiedzialności każdemu, kto znajdzie się w stanie nadsprawności. Konieczne jest jeszcze, aby osoba ta posiadała pewne indywidualne cechy umożliwiające przypisanie jej odpowiedzialności. Odpowiedzialność jednostki jest pochodną szeregu cech podmiotowych, a kompetencja poznawcza jest jej istotną, lecz niewyłączną przesłanką.

III. Autonomia i autentyczność podmiotu jako warunki przypisania mu odpowiedzialności

Z punktu widzenia indywidualnego przypisania odpowiedzialności osobie poddającej się ulepszeniom poznawczym kluczowe znaczenie należy przyznać pojęciom autonomii i autentyczności. Można bowiem twierdzić, a twierdzenie to zdaje się *prima facie* trafne, że po zażyciu środków ulepszenia poznawczego dana osoba nie jest tym, kim była uprzednio. Zmiana pewnych jej cech może rodzić pytanie, czy można jej przypisać odpowiedzialność za zachowanie, którego dopuściła się po poddaniu się ulepszeniu.

Bycie autentycznym, w obiegowym sensie rozumiane jako „bycie prawdziwym dla siebie samego”, pojawia się w argumentach tak zwolenników, jak przeciwników technik ulepszenia poznawczego. Nie ma przy tym konsensu w przedmiocie znaczenia tego pojęcia¹⁵. Rywalizują ze sobą dwa sposoby jego rozumienia: esencjalistyczne i egzystencjalistyczne. To, które spośród nich uznamy za trafne, istotnie wpłynie na odpowiedź na pytanie, czy techniki ulepszenia poznawczego zagrażają autentyczności ich użytkownika.

Jak trafnie zauważają Jan Ch. Bublitz i Reinhard Merkel, pytanie, czy zażywanie nootropików zagraża autentyczności podmiotu poddającego się ulepszeniom, wiąże się przede wszystkim z zagadnieniem autonomii¹⁶. Większość przyjmowanych teorii autonomii bazuje bowiem na pojęciu autentyczności. Uwagi o autentyczności podmiotu poddanego ulepszeniom poznawczym należy zatem rozpocząć od roboczego zdefiniowania autonomii jako takiego statusu podmiotu, który jest trafnym punktem odniesienia dla rozważań o nagrodzie i karze. W tym ujęciu autonomia jest warunkiem koniecznym odpowiedzialności moralnej.

Tak rozumiana autonomia wymaga od podmiotu przynajmniej minimalnej kompetencji. Podmiot musi ogólnie rozróżniać działania dobre i złe, a jego zachowanie musi móc być choćby częściowo uwarunkowane racjonalną refleksją.

---

¹⁵ Erik Parens, *Authenticity and Ambivalence: Toward Understanding the Enhancement Debate*, „The Hastings Centre Report” 1998, vol. 35, nr 3, s. 35; L. Bolt, *True to Oneself? Broad and Narrow Ideas on Authenticity in the Enhancement Debate*, „Theoretical Medicine and Bioethics” 2007, vol. 28 (4), s. 286.

¹⁶ Jan Ch. Bublitz, Reinhard Merkel, *Autonomy and Authenticity of Enhanced Personality Traits*, „Bioethics” 2009, vol. 23 (6), s. 360–374.

Osoba autonomiczna musi móc postępować zgodnie ze swoimi sądami moralnymi. Co za tym idzie, konieczne jest, by posiadała przynajmniej szcątkowe rozumienie otaczającego ją świata i konsekwencji swoich zachowań.

Powyższe relacje pojęć odpowiedzialności, kompetencji, autonomii i autentyczności Bublitz i Merkel rozważają na podstawie pięciu przywołanych poniżej scenariuszy.

IV. Autonomia i autentyczność w świetle strukturalnych teorii autonomii

Scenariusz 1

Mark jest nieśmiały, niepewny siebie i ściśle przestrzega etyki kantowskiej. Podejmuje autonomiczną decyzję (d1), aby zażyć somafinil, substancję podnoszącą poziom dopaminy, i staje się osobą śmiałą i towarzyską. Akceptuje zmianę, która w nim zaszła. Postanawia (d2) porzucić ideały Kanta i staje się hedonistą. Rodzina Marka stwierdza, że „przestał być sobą” i że jego nowa tożsamość „to nie on, tylko somafinil”. Czy decyzja Marka (d2) była autonomiczna?

Stosownie do klasycznej teorii Harry’ego Frankfurtu podmiot jest autonomiczny w zakresie swojego pragnienia pierwszego rzędu (pragnienie X), jeśli posiada zarazem: pragnienie drugiego rzędu posiadania pragnienia pierwszego rzędu, a także chce, aby pragnienie X motywowało podmiot do działania¹⁷. Pragnienie wyższego rzędu czyni pragnienie niższego rzędu autonomicznym. Harmonię pomiędzy pragnieniami pierwszego i drugiego rzędu Gerald Dworkin określa własnym mianem „autentyczności” podmiotu¹⁸.

Gdy pragnienia pierwszego i drugiego rzędu pozostają w stanie harmonii, podmiot identyfikuje się ze sobą i odczuwa satysfakcję. Jeśli zaś odczuwa satysfakcję, nie są dla niego potrzebne ani atrakcyjne zmiany własnego zachowania¹⁹. Przeciwnościem identyfikacji jest alienacja, czyli niezgodność z wizją samego siebie. Ten, kto nie identyfikuje się ze swoimi pragnieniami pierwszego rzędu, nie jest autonomiczny w swoich działaniach. Wskazuje to poniższy przykład.

Scenariusz 2

Mimo że somafinil działa tak, jak się tego spodziewał, Mark nie jest zdolny wyzbyć się swoich nawyków opartych na filozofii Kanta i czuje się wyalienowany względem swego „prawdziwego ja”.

¹⁷ Harry Frankfurt, *Freedom of the Will and the Concept of a Person*, „Journal of Philosophy” 1971, vol. 67, s. 5–20.

¹⁸ Gerald Dworkin, *The Theory and Practice of Autonomy*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1988, s. 25.

¹⁹ Harry Frankfurt, *Necessity, Volition and Love*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1999, s. 105.

W drugim scenariuszu Mark nie identyfikuje się ze swoimi nowymi pragnieniami drugiego rzędu. W świetle założeń Frankfurta i Dworkina, określanych mianem strukturalnej teorii autonomii, w scenariuszu drugim Mark nie jest zatem podmiotem autonomicznym. W tym ujęciu ulepszenia poznawcze mogą, lecz nie muszą zagrażać autonomii podmiotu poddawanego ulepszeniom. Kluczowe znaczenie ma przy tym okoliczność identyfikacji ze stanem psychicznym, jaki został przez nie wywołany.

V. Autonomia i autentyczność w świetle historycznych teorii autonomii

Strukturalnym teoriom autonomii zarzuca się, że nie uwzględniają kontekstu społecznego funkcjonowania danego podmiotu. Może się zdarzyć, że podmiot będzie identyfikował się ze zmianą osobowości, ale identyfikacja zostanie wywołana przez czynniki zewnętrzne (np. student będzie zadowolony ze swojej nadsprawności, bo będzie osiągał w testach lepsze od innych wyniki). W takiej sytuacji badanie zgodności pragnień pierwszego i drugiego rzędu okaże się niewystarczające dla ustalenia autonomii i autentyczności danej osoby. Obrazują to dwa scenariusze sformułowane przez Alfreda Mele²⁰.

Scenariusze 3 i 4

Beth specjalizuje się w filozofii Kanta i w codziennym życiu stara się postępować zgodnie z imperatywem kategorycznym. Jej koleżanka, postmodernistka Ann, zazdrości Beth koherentnego systemu przekonań i podsuwa jej do przeczytania dzieła Schopenhauera i Nietzschego. Z pomocą podstępnego neurobiologa Ann odkrywa, że struktury neurologiczne Beth są podatne na zmianę przy użyciu malafinilu. Podsuwając Beth ten środek, zaszczenia w niej taką hierarchię wartości, że Beth staje się psychologicznym bliźniakiem Charlesa Mansona. W konsekwencji Beth porzuca postępowanie zgodne z imperatywem kategorycznym.

Scenariusze różni reakcja Beth na zmianę. Bądź to (scenariusz trzeci) aprobuje ona swój nowy sposób myślenia moralnego i popełnia czyn, którego mógłby dokonać Manson, bądź to (scenariusz czwarty) czuje się wyalienowana.

W świetle strukturalnych teorii autonomii w scenariuszu czwartym Beth nie jest już autonomicznym podmiotem. Bardziej problematyczny jest jednak scenariusz trzeci. Pragnienia Beth pierwszego rzędu są zgodne z jej pragnieniami drugiego rzędu. Z punktu widzenia modelu Frankfurta jest ona zatem podmiotem autonomicznym.

Historyczne teorie autonomii starają się przezwyciężyć tę sprzeczność, wskazując, że nastawienie psychiczne znajdujące wyraz w zachowaniu danej osoby musi posiadać odpowiednią etiologię. Cechy osobowości muszą być oceniane historycznie. Na miano cechy osobowości zasługuje wyłącznie taka cecha, która

---

²⁰ Alfred Mele, *Autonomous Agents: From Self-Control to Autonomy*, Oxford, UK: Oxford University Press 1995.

została nabyta przez daną osobę w procesie edukacji i wychowania. Nie można uznać za cechę osobowości cechy, którą dana osoba nabyła *ad hoc*, zażywając jakąś substancję²¹.

Dla Johna M. Fischera i Marka Ravizzy autonomia podmiotu jest pochodną jego kontroli nad procesem dochodzenia do jego przekonań²². W scenariuszu trzecim Beth nie posiadała takiej kontroli. Stała się bliźniakiem moralnym Mansona wskutek ingerencji osoby trzeciej i nie można jej uznać za podmiot autonomiczny.

Czy świadome i dobrowolne zażycie środka ulepszenia poznawczego legitymizuje stan nadsprawności poznawczej tak, by osobę w takim stanie można było uznać za autonomiczną? W świetle przywołanych scenariuszy za kryterium demarkacji zachowań autonomicznych od nieautonomicznych należy uznać to, czy dana osoba jest poddawana przymusowi zewnętrznemu. Mark w scenariuszu pierwszym pozostaje autonomicznym podmiotem, Beth w scenariuszu trzecim traci autonomię. Jest tak dlatego, że Mark samodzielnie poddaje się działaniu somafinilu, a Beth poddawana jest działaniu malafinilu bez jej wiedzy i woli.

Jak przy tym rozumieć „przymus zewnętrzny”? Co, gdyby w trzecim scenariuszu Ann podjęła starania, by Beth jej zaufała i zażyła malafinil, a Beth zaakceptowałaby stan po zażyciu tego środka? Czy gdyby Beth została poddana perswazji ze strony bliskiej osoby, to okoliczność ta rzutowałaby na kwestię jej autonomii? Jak odróżnić przymus dopuszczalny od niedopuszczalnego? Odpowiedź na to pytanie wymaga odróżnienia przymusu dopuszczalnego od bezprawnego.

VI. Bezprawność wpływu na procesy myślowe jako kryterium możliwości przypisania odpowiedzialności

Co do zasady, podmiot posiada kontrolę nad swoją decyzją, gdy podejmuje tę decyzję świadomie, tj. gdy jest świadom czynników, które w danej sytuacji składają go do jej podjęcia. To założenie wymaga jednak komentarza.

Po pierwsze, uprawnione są co do zasady takie ingerencje w cudzy proces podejmowania decyzji, które angażują świadome i swobodne procesy myślowe podmiotu podejmującego decyzję. Perswazja emocjonalna jest dopuszczalna, o ile ten podmiot ma świadomość nieracjonalnego charakteru swoich pobudek.

Po drugie, ingerencje „poznawczo zapośredniczone” (hipnoza, komunikaty podprogowe) nie pozbawiają podmiotu kontroli w sposób tak znaczny jak ingerencje bezpośrednie (przymus, rozkaz, szantaż). Przy ocenie dopuszczalności takich ingerencji znaczenie mają przesłanki normatywne dotyczące zachowania tego, kto wywiera wpływ na zachowanie danego podmiotu. Przykładowo, za zgodą pacjenta psychiatra może poddać go hipnozie.

Po trzecie, choć ingerencje bezpośrednie cechują się tym, że omijają funkcje kontrolne danego podmiotu, nie to przesądza o ich niedopuszczalności. Niedopuszczalność ingerencji bezpośrednich wynika z prawnej ochrony ciała i umysłu

²¹ John M. Fischer, Mark Ravizza, *Responsibility and Control...*, s. 182.

²² John M. Fischer, *Responsibility and Manipulation*, „Journal of Ethics” 2004, vol. 8, nr 4, s. 146.

każdej osoby przed niechcianą przez tę osobę ingerencją. Dlatego ingerencje bezpośrednio można uznać za dopuszczalne, tylko gdy uzasadniają je inne wartości i gdy następują w szczególnym trybie (np. leczenie psychiatryczne) bądź też gdy są dokonywane po wyrażeniu zgody przez świadomy podmiot poddawany ingerencji.

Powyższe uwagi wprowadzają dodatkowe kryterium, które pozwoli odróżnić sytuację opisaną w trzecim scenariuszu powyżej od jej wariantu, w którym Ann wyperswadowała Beth, że ta będzie szczęśliwsza jako bliźniak moralny Charlesa Mansona.

VII. Wpływ środków farmakologicznych na odpowiedzialność ich użytkownika. *Prozac defence case*

Scenariusz 5

Po zmianie światopoglądu Beth zaczęła grać na giełdzie na azjatyckich rynkach. Wymaga to od niej skupienia i pobudzenia późno w nocy. By nie odczuwać zmęczenia i senności, Beth zażywa promafinil – substancję, która stymuluje ją poznawczo i sprawia, że nie potrzebuje snu. Nieznanym efektem ubocznym promafinilu jest jednak stymulowanie zachowań agresywnych. Beth staje się skłonna do agresji i akceptuje ten stan. Popełnia przestępstwo. Czy działała autonomicznie?

Przypadki podobne do opisanego powyżej określa się w Stanach Zjednoczonych mianem *Prozac defence cases*²³. Ich wspólną cechą jest zbieżność linii obrony oskarżonych, którzy twierdzą, że przestępstwo popełnili nieświadomie, bo pod wpływem efektów ubocznych leków antydepresyjnych (w szczególności Prozacu).

Niezależnie od jurysdykcji, w której jest rozpoznawana sprawa karna, badanie poczytalności polega na sprawdzeniu, czy dana osoba była w chwili popełnienia czynu świadoma tego co robi i czy kontrolowała swoje postępowanie. Beth prawdopodobnie zostałaby uznana winną przestępstwa. Specyficzna etiologia stanu psychicznego, który doprowadził do popełnienia przez nią przestępstwa, nie może być uznana za okoliczność wyłączającą jej odpowiedzialność.

Zarazem, w świetle powyższych ustaleń, Beth nie można w scenariuszu piątym uznać za podmiot autentyczny. Czy ta nieautentyczność mogłaby skutkować uniewinnieniem Beth? Zdaniem Bublitz i Merkela znaczenie dla odpowiedzialności ma to, czy dana osoba samodzielnie zainicjowała proces zmian tożsamości i czy identyfikuje się z efektem zmian osobowości²⁴. Beth ponosi odpowiedzialność za popełniony czyn, ponieważ 1) samodzielnie zainicjowała proces zmiany swojej tożsamości; 2) zidentyfikowała się z efektem tych zmian, akceptując go.

Scenariusz piąty różni się od trzeciego, w którym Beth akceptowała swój stan psychiczny i identyfikowała się ze swoim czynem, ale zmiana cech osobowości dokonała się poza jej kontrolą, a także od sytuacji opisanej w wariacie scenariusza trzeciego zakładającym perswazję ze strony Ann. W scenariuszu

²³ Zob. Susan E. Mason, *Prozac and crime: who is the victim?*, „American Journal of Orthopsychiatry” 2002, vol. 72 (3), s. 445–455.

²⁴ Jan Ch. Bublitz, Reinhard Merkel, *Autonomy and Authenticity...*, s. 371.

piątym proces zmiany tożsamości był bowiem zainicjowany przez samą Beth. Działała ona jako podmiot w pełni autonomiczny. Ceną za tę autonomię jest jednak jej odpowiedzialność.

VIII. Wpływ modafinilu na odpowiedzialność podmiotu zażywającego

Czy zatem zażycie modafinilu może skutkować zmianą zakresu odpowiedzialności zażywającego? W świetle powyższych rozważań odpowiedź na to pytanie jest twierdząca, jeżeli dana osoba zażyła modafinil w celu poprawy swoich zdolności poznawczych i utożsamia się z efektem tych zmian (akceptuje samą siebie poddaną ulepszeniu poznawczemu).

Dostępny w obrocie pod nazwami handlowymi: „Provigil”, „Alertec” i „Modavigil” modafinil jest organicznym związkiem chemicznym o działaniu silnie pobudzającym, używanym w leczeniu narkolepsji. Wyniki badań klinicznych wskazują, że modafinil zażywany przez zdrowe, zmęczone osoby wywołuje efekty nootropiczne: poprawia zdolność skupiania wzroku, czas reakcji na bodźce i szybkość psychomotoryczną²⁵. Badania z udziałem pilotów i lekarzy pozbawionych snu wykazały, że modafinil może poprawiać uwagę i pamięć roboczą przewlekłe zmęczonych profesjonalistów²⁶.

Część badaczy tonuje jednak entuzjazm względem omawianej substancji, wskazując, że przypisuje się jej często nieudowodnione działania²⁷. Wskazuje się, że modafinil nie może być też traktowany jako alternatywa dla odpoczynku i snu. Lek ten pozwala użytkownikowi sprawnie funkcjonować dłużej niż normalnie,

---

²⁵ Scott Grady et al., *Effect of Modafinil on Impairments in Neurobehavioral Performance and Learning Associated with Extended Wakefulness and Circadian Misalignment*, „Neuropsychopharmacology” 2010, vol. 35, s. 1910–1920; Carl L. Hart et al., *Modafinil Attenuates Disruptions in Cognitive Performance During Simulated Night-Shift Work*, „Neuropsychopharmacology” 2006, vol. 31, s. 1526–1536.

²⁶ Michelle Gill et al., *Cognitive Performance Following Modafinil Versus Placebo in Sleep-Deprived Emergency Physicians: A Double-Blind Randomized Crossover Study*, „Academic Emergency Medicine” 2006, vol. 13, nr 2, s. 158–165; Colin Sugden et al., *Effect of Pharmacological Enhancement on the Cognitive and Clinical Psychomotor Performance of Sleep-Deprived Doctors: A Randomized Controlled Trial*, „Annals of Surgery” 2012, vol. 255, nr 2, s. 222–227; John A. Caldwell et al., *Modafinil effects on simulator performance and mood in pilots during 37 h without sleep*, „Aviation, Space and Environmental Medicine Journal” 2004, vol. 75, nr 9, s. 777–784; idem, *Dextroamphetamine and Modafinil Are Effective Countermeasures for Fatigue in the Operational Environment*, „Strategies to Maintain Combat Readiness During Extended Deployments – A Human Systems Approach”, Meeting Proceedings RTO-MP-HFM-124, Paper 31, s. 1–16, https://www.researchgate.net/publication/253220031_Dextroamphetamine_and_Modafinil_are_Effective_Countermeasures_for_Fatigue_in_the_Operational_Environment [dostęp: 03.06.2020].

²⁷ Gary Lynch et al., *The Likelihood of Cognitive Enhancement*, „Pharmacology, Biochemistry and Behavior” 2011, vol. 99, s. 116–129; Sophie E. Winder-Rhodes et al., *Effects of Modafinil and Prazosin on Cognitive and Physiological Functions in Healthy Volunteers*, „Journal of Psychopharmacology” 2010, vol. 24, nr 11, s. 1649–1657; Delia C. Randall et al., *Modafinil affects mood, but not cognitive function, in healthy young volunteers*, „Human Pharmacology Clinical and Experimental Journal” 2003, vol. 18, s. 163–173; Delia C. Randall et al., *Cognitive effects of modafinil may depend on IQ*, „Pharmacology, Biochemistry and Behavior” 2005, vol. 82, s. 133–139.

ale nie oddziałuje na kontrolę psychomotoryczną użytkownika i nie zmniejsza ryzyka popełnienia przez niego błędu pod wpływem zmęczenia²⁸. W świetle tych konstatacji wydaje się, że modafinil nie może być traktowany jako *smart pill*, po której zażyciu człowiek nabędzie dodatkowe kompetencje, umożliwiające wykonanie jakichś niedostępnych mu uprzednio zadań.

IX. Konkluzje

Powyższe prowadzi do następującej konkluzji. Zażycie środków ulepszenia poznawczego może skutkować poszerzeniem zakresu odpowiedzialności przypisywanej ich użytkownikowi, o ile spełnione są indywidualne warunki przypisania tej odpowiedzialności. Wątpliwe jest jednak, by obecnie dostępne środki ulepszenia poznawczego mogły wywołać skutki tak wysoce „ulepszające” zdolności poznawcze ich użytkownika, że ten stanie się istotnie nadsprawny poznawczo.

Należy mieć jednak na względzie, że jest prawdopodobne, iż w nieodległej przyszłości będą powstawać coraz skuteczniejsze środki ulepszenia poznawczego. Wobec starzenia się społeczeństwa prowadzi się obecnie wiele badań nad leczeniem chorób neurodegeneracyjnych, a leki stosowane w tych właśnie chorobach zażywane przez osoby zdrowe mogą wykazywać działania nootropiczne. Tendencja ta zostanie wzmocniona, jeśli będą utrzymywały się istniejące aktualnie w społeczeństwie trendy „społeczeństwa wiedzy” i ogólnego dążenia społecznego do zwiększania sprawności poznawczej.

References

- Asprey Dave, *Modafinil: The Rise of Smart Drugs*, <https://blog.bulletedproof.com/why-you-are-suffering-from-a-modafinil-deficiency/> [dostęp: 03.06.2020].
- Bolt L., *True to Oneself? Broad and Narrow Ideas on Authenticity in the Enhancement Debate*, „Theoretical Medicine and Bioethics” 2007, vol. 28 (4), s. 285–300.
- Bostrom Nick, Sandberg Anders, *Cognitive Enhancement: Methods, Ethics, Regulatory Challenges*, „Science and Engineering Ethics” 2009, nr 15, s. 311–341.
- Bublitz Jan Ch., Merkel Reinhard, *Autonomy and Authenticity of Enhanced Personality Traits*, „Bioethics” 2009, vol. 23 (6), s. 360–374.
- Caldwell John A., *Dexteroamphetamine and Modafinil Are Effective Countermeasures for Fatigue in the Operational Environment*, „Strategies to Maintain Combat Readiness During Extended Deployments – A Human Systems Approach”, Meeting Proceedings RTO-MP-HFM-124, Paper 31, s. 1–16, https://www.researchgate.net/publication/253220031_Dexteroamphetamine_and_Modafinil_are_Effective_Countermeasures_for_Fatigue_in_the_Operational_Environment [dostęp: 03.06.2020].

---

²⁸ Ulrich Müller et al., *Effects of Modafinil on Non-verbal Cognition, Task Enjoyment and Creative Thinking in Healthy Volunteers*, „Neuropharmacology” 2013, vol. 64, s. 490–495.

- Caldwell John A. et al., *Modafinil effects on simulator performance and mood in pilots during 37 h without sleep*, „Aviation, Space and Environmental Medicine Journal” 2004, vol. 75, nr 9, s. 777–784.
- Chatfield G. K., Heffernan K. et al., *Competence to Stand Trial: An Eleven-year Case Study*, w: *Social Work and the Law: Proceedings of the National Organization of Forensic Social Work 2000*, red. Ira Neighbors, Anne Chambers, Ellen Levin, Gila Nordman, Cynthia Tutrone, New York: The Hayworth Press 2002, s. 13–19.
- Dennett Daniel, *Elbow Room: The Varieties of Free Will Worth Wanting*, Cambridge, MA: MIT Press 1984.
- Dworkin Gerald, *The Theory and Practice of Autonomy*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1988.
- Ewens Hannah, *The „Limitless Pill” Could Soon Turn Us All into Superhuman Workers*, https://www.vice.com/en_us/article/5g988q/could-we-all-soon-be-taking-the-limitless-pill-modafinil-study-drug-britain-universities-working-culture [dostęp: 03.06.2020].
- Fischer John M., *Responsibility and Manipulation*, „Journal of Ethics” 2004, vol. 8, nr 4, s. 145–177.
- Fischer John M., Ravizza Mark, *Responsibility and Control: A Theory of Moral Responsibility*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1998.
- Frankfurt Harry, *Freedom of the Will and the Concept of a Person*, „Journal of Philosophy” 1971, vol. 67, s. 5–20.
- Frankfurt Harry, *Necessity, Volition and Love*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1999.
- Gill Michelle et al., *Cognitive Performance Following Modafinil Versus Placebo in Sleep-Deprived Emergency Physicians: A Double-Blind Randomized Crossover Study*, „Academic Emergency Medicine” 2006, vol. 13, nr 2, s. 158–165.
- Glannon Walter, *The Mental Basis of Responsibility*, Aldershot, UK: Ashgate Publishing Limited 2002.
- Grady Scott et al., *Effect of Modafinil on Impairments in Neurobehavioral Performance and Learning Associated with Extended Wakefulness and Circadian Misalignment*, „Neuropsychopharmacology” 2010, vol. 35, s. 1910–1920.
- Hart Carl L. et al., *Modafinil Attenuates Disruptions in Cognitive Performance During Simulated Night-Shift Work*, „Neuropsychopharmacology” 2006, vol. 31, s. 1526–1536.
- Khazan Olga, *The Rise of Work-Doping*, <https://www.theatlantic.com/health/archive/2015/08/the-rise-of-work-doping/402373/> [dostęp: 03.06.2020].
- Lynch Gary et al., *The Likelihood of Cognitive Enhancement*, „Pharmacology, Biochemistry and Behavior” 2011, vol. 99, s. 116–129.
- Mason Susan E., *Prozac and crime: who is the victim?*, „American Journal of Orthopsychiatry” 2002, vol. 72 (3), s. 445–455.
- Mele Alfred, *Autonomous Agents: From Self-Control to Autonomy*, Oxford, UK: Oxford University Press 1995.
- Moorse Stephen J., *Moral and Legal Responsibility and the New Neuroscience*, w: *Neuroethics: Defining the Issues in Theory, Practice and Policy*, red. Judy Illes, Oxford, UK: Oxford University Press 2006.
- Müller Ulrich et al., *Effects of Modafinil on Non-verbal Cognition, Task Enjoyment and Creative Thinking in Healthy Volunteers*, „Neuropharmacology” 2013, vol. 64, s. 490–495.
- Outram Simon M., Racine Eric, *Examining reports and policies on cognitive enhancement: approaches, rationale and recommendations*, „Accountability in Research” 2011, vol. 18, s. 323–341.
- Parens Erik, *Authenticity and Ambivalence: Toward Understanding the Enhancement Debate*, „The Hastings Centre Report” 1998, vol. 35, nr 3, s. 34–41.
- Pismo Prezesa Urzędu Rejestracji Produktów Leczniczych, Wyrobów Medycznych i Produktów Biobójczych do Głównego Inspektora Farmaceutycznego z 13 kwietnia 2011 r., PL/RIR-070-244/11, <http://www.dia.com.pl/download/3667/> [dostęp: 03.06.2020].
- Randall Delia C. et al., *Cognitive effects of modafinil may depend on IQ*, „Pharmacology, Biochemistry and Behavior” 2005, vol. 82, s. 133–139.

- Randall Delia C. et al., *Modafinil affects mood, but not cognitive function, in healthy young volunteers*, „Human Pharmacology Clinical and Experimental Journal” 2003, vol. 18, s. 163–173.
- Sugden Colin et al., *Effect of Pharmacological Enhancement on the Cognitive and Clinical Psychomotor Performance of Sleep-Deprived Doctors: A Randomized Controlled Trial*, „Annals of Surgery” 2012, vol. 255, nr 2, s. 222–227.
- Torrex Chiesi Polska sp. z o.o., *Powiadomienie o stałym wstrzymaniu obrotu produktem leczniczym*, <http://www.dia.com.pl/download/3667/> [dostęp: 03.06.2020].
- Turner Andrew, *Are Disorders Sufficient for Reduced Responsibility?*, „Neuroethics” 2010, vol. 3 (2), s. 151–160.
- Vincent Nicole, *Enhancing Responsibility*, w: *Neuroscience and Legal Responsibility*, red. eadem, Oxford, UK: Oxford University Press 2013, s. 305–334.
- Vincent Nicole, *Neuroimaging and Responsibility Assessments*, „Neuroethics” 2011, vol. 4 (1), s. 35–49.
- Vincent Nicole, *On the Relevance of Neuroscience to Criminal Responsibility*, „Criminal Law and Philosophy” 2010, vol. 4 (1), s. 77–98.
- Vincent Nicole, *Responsibility, Dysfunction and Capacity*, „Neuroethics” 2008, vol. 1 (3), s. 199–204.
- Wallace R. Jay, *Responsibility and the Moral Sentiments*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1994.
- Williams Garrath, *Responsibility as a Virtue*, „Ethical Theory and Moral Practice” 2008, vol. 11 (4), s. 455–470.
- Winder-Rhodes Sophie E. et al., *Effects of Modafinil and Prazosin on Cognitive and Physiological Functions in Healthy Volunteers*, „Journal of Psychopharmacology” 2010, vol. 24, nr 11, s. 1649–1657.